

UOT 94; 94” 19/...”

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ XX ƏSRDƏ: DÖVLƏT VƏ DİN MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

S.Z.QULİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
saidaquliyeva@bsu.edu.az

Dövlət və din münasibətləri bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olan bir mövzu olmuşdur. Hər hansı cəmiyyəti öyrənən mütəxəssislər ilk olaraq insanların inancını aydınlaşdırmağa çalışırlar. Türkiyə Cümhuriyyəti hazırda hakimiyyətdə olan Ədalət və İnkişaf Partiyasının siyasəti nəticəsində regionda əsas aktora çevrilmişdir. Bu səbəbdən dövlətin bir çox xüsusiyyətləri müxtəlif tədqiqatlara cəlb edilir, baş verən inkişafın əsasları öyrənilir.

Məqalədə teokratik həyat yaşayan Türkiyə əhalisinin XX əsrdə dünyəvi dövlət qurması, qəbul edilən konstitusiyalarda dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsi, təhsilin dinin təsirindən azad edilməsi və dini təhsil mövzuları araşdırılır. Bu məqsədlə rəsmi dövlət sənədləri və Türkiyədə aparılan araşdırmalar təhlil edilir. Tədqiqatın nəticələri mövcud vəziyyəti digər dövlətlərlə müqayisə etməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: Türkiyə, dövlət və din, sekulyar dövlət, teokratik dövlət, konstitusiya, dini təhsil

Tarixən dövlətlər xalqların inanclarından onları idarə etmək üçün istifadə etmişlər. Şərq və Qərb xalqlarında dövlətin dinə münasibəti dövlət modellərinə də təsir etmişdir. Tarixdə dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsinə görə müxtəlif modellər formalaşmışdır. Tədqiqatçılar dövlət-din münasibətlərinə əsasən dövlət modellərinə müxtəlif təsnifat vermiş və yanaşmaları bir çox nüansları əhatə etmişdir [1, 28-37; 3, 581-611; 6, 22-29]. Həmin təsnifatları ümumiləşdirərək, aşağıdakı modelləri sadalaya bilərik:

- Sekulyar dövlət (dünyəvi, laik) - dünyəvi iradənin ilahi iradədən asılı olmadığı dövlət modeli;
- Teokratik dövlət – dünyəvi iradənin ilahi iradəyə tabe olduğu, dinə bağlı dövlət modeli;
- Dövlətə bağlı din sistemi.

Hazırda dünyada əsasən sekulyar (dünyəvi, laik, laisizm) dövlətlər üstünlük təşkil etsə də, Vatikan, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, İran İslam Respublikası, Çin Xalq Respublikası kimi dövlətlər də vardır.

Dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsinə XVII əsrdən başlanılmış və XX əsrin əvvəllərində baş verən proseslər bu prosesə mühüm təsir etmişdir. Hətta din və dövlət həyatının bir-birindən ayrı olması ənənəsinin türklərdən Avropaya keçdiyi barədə fikirlər vardır [3, 582-590; 5, 596; 12, 504-526]. Müasir dövlətlərdə din və dövlət münasibətləri qanunvericiliklə tənzimlənilir. Bu zaman dünyəvilik anlayışı, din və dövlət işlərinin bir-birindən ayrılması prosedurları ciddi əks olunur. Tarixdən məlumdur ki, dövlət işlərinə din xadimlərinin müdaxiləsi, dinin və idarəçiliyin bir-birinə qarışdırılması cəmiyyəti durğunluğa və tənəzzülə aparır.

Sekulyarizm - dinin dövlət institut və təşkilatlarından ayrılması, ictimai-siyasi aktivliyinin sifira endirilməsidir. Müasir dövrdə sekulyar prinsiplərlə idarə olunan toplumda dövlət liberal-demokrat dəyərlərə söykənir, insan hüquq və azadlıqlarını istənilən dini, mifik, şəri hökmlərdən üstün tutur, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını ayrı-seçkilik etmədən tanıyır və onlara eyni dərəcədə münasibət bəsləyir, hər bir fərdin dini seçim azadlığı tanınır [12, 517-519]. Sekulyarist sistemdə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hər hansı dini cərəyana cəlb edilməsi bilavasitə qadağandır. Bu sistemdə dini dünyagörüşlərinin onlar üçün müəyyən olunmuş xüsusi məkanlar istisna olmaqla, digər ictimai yerlərdə təbliğ olunması hakimiyyət orqanları tərəfindən əngəllənir.

Sekulyar dövlət modeli dinin hakim olduğu dövlət modelindən kəskin fərqlənir. Dini qaydalar əsasında müəyyənləşən siyasi idarəetmə cəmiyyətdə eyni fikirlilik və dəyişilməz ehkamlar yaradır. İnsanlar şəriət qanunlarına əməl etməyə, onun diqtə etdiyi prinsiplərlə yaşamağa məcbur edilir. Bütün siyasi, sosial, hüquqi aktlar dini qanunlar əsasında həyata keçirilir. Dövlət konstitusiyasında əsas götürülən insan hüquq və azadlıqları deyil, dini kitablardakı iradə əsas tutulur.

Türkiyədə – müsəlman icmasının üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətdə azad və sərbəst seçkilər keçirilməsi dövlət idarəçiliyində iştirak etmək istəyən regionun digər xalqları üçün məhz Türkiyənin model olaraq qəbul edilməsinə səbəb olur. 2002-ci ildən hakimiyyətdə olan Ədalət və İnkişaf Partiyasının siyasəti nəticəsində Türkiyə Cümhuriyyətinin regionda əsas aktora çevrilməsi ilə dövlətin din və vicdan azadlıqları məsələsinə münasibətində dəyişikliklər yaranır. Hazırda Türkiyə cəmiyyətində dövlət və din münasibətləri, siyasi partiyaların proqramları, seçki sistemi, təhsil sistemində din məsələləri və digər mövzular tədqiqatlara cəlb edilir, dövlətdə baş verən yeniliklərin, inkişafın əsasları öyrənilir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması və xəlifəliyin aradan qaldırılması. Türk xalqının 1919-1922-ci illəri əhatə edən Milli mübarizəsinin gedişində artıq yeni bir cəmiyyət formalaşır, idarəçilik sisteminin zamanın tələblərinə uyğun dəyişiklikləri meydana gəlirdi. Bu prosesdə İslam dini yarandığı dövrdən mövcud olan xəlifəlik İnstitutunun aradan qaldırılması, dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsində yeni prosedurları zəruri edirdi.

Yeni qurulan dövlətin necə bir dövlət olacağına ilk cizgiləri TBMM-in yaranması və milli mübarizə prosesində müəyyənləşirdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün milli mübarizə dövründə və dövlətin

qurulduğu ilk aylardakı çıxışlarında dünyəvilik siyasəti, İslam dininə münasibəti barədə maraqlı faktlar vardır. Bu çıxışlarda, ümumilikdə İslam dininin Türkiyə cəmiyyəti üçün əsas inanc olduğu, türklüyün – millətçiliyin isə birləşdirici faktor kimi çıxış etdiyi bildirilir. Məhz Atatürkün bu fikirləri qurulmaqda olan dövlətin təməllərini müəyyənləşdirir. Əsas prinsip - teokratik cəmiyyətdə dinin dünya işlərindən ayrılması, eyni zamanda bütün dinlərə eyni şəraitin yaradılması, vətəndaşın din və vicdan azadlığı məsələlərinin tənzimləməsi və, beləliklə də, dünyəvi cəmiyyətə keçmək idi [1, 30-31; 5, 599-600].

Milli mübarizə dövründə xalqın yaratdığı TBMM tərəfindən 1921-ci ildə qəbul edilən konstitusiyaya – Təşkilatı-Esasiyyə Qanununa əsasən hakimiyyətin xalqa aid olduğu, milli iradənin xilafət və səltənətdən üstün olduğu elan edilmiş, şəriət hökmlərinin isə zamana uyğun istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur. Bununla da, həm dövlət idarəçiliyi, həm də hüquq sisteminin dəyişdirilməsi yolunda ilk addım atılmışdı: bir nəfərin hakimiyyətdən xalqın hakimiyyətinə keçirilir; qərarlar dini inanca görə deyil, dünyəvi ədalət, elmi prinsiplərə görə verilir.

TBMM 306 və 307 sayılı 1 noyabr 1922-ci il tarixli qərarları ilə İstanbul hökumətinin xalqa xəyanət etdiyi əsas götürülərək səltənətin ləğvini elan edilir və xəlifəni seçmək ixtiyarı TBMM-yə, yəni xalqa keçir [8]. Həmin vaxt səltənət ləğv edilsə də, sultan Vahdettin xəlifə olaraq qalırdı. Sultan Vahdettin ingilislərin Malaya gəmisinə sığınır. Şəriyə naziri Mehmet Vehbi bunu əsas götürərək Vahdettinin xəlifəliyinə xitam verilməsi barədə fərman hazırlayır və məsələ TBMM-də səsverməyə çıxarılır. 1922-ci il noyabrın 18-də 313 sayılı qərarla Vahdettinin xəlifəliyinə xitam verilir, səltənət nümayəndəsi Əbdülməcicid əfəndi xəlifə seçilir. Bu tarixdən başlayaraq xəlifəliyin mövcud olduğu müddətdə xəlifə dini ayınlər zamanı ənənəvi qaydalarda hərəkət edir, dövlətin tövsiyələrinə əməl etmir, bununla da kənar təsirlərə məruz qalırdı [7, 98-102]. Vəziyyətdən faydalanan müxtəlif qruplar beynəlxalq problem yaratmağa çalışırdılar. Bu dövrdə xalq arasında TBMM ilə müqayisədə xəlifə daha böyük təsir gücünə malik idi.

Əsas islahatlar – Türkiyə cəmiyyətinin və dövlətinin idarəçiliyində teokratiyadan dünyəvilikə keçilməsi Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmən elan edilməsi və TBMM-yə ikinci seçkilərdən sonra başlayır. İlk inqilabi qərarlar TBMM-in 1924-cü il martın 3 və 5-də keçirilən iclaslarında qəbul edilir.

Dünya tarixində ən əhəmiyyətli hadisələrdən olan, beynəlxalq münasibətlərdə diqqət çəkən və bütün dünya müsəlmanları üçün vacib olan Xəlifəliyin aradan qaldırılması barədə 3 mart 1924-cü il tarixli 431 sayılı qanunun mətni belədir: “*Xəlifə vəfizəsindən çıxarılmışdır. Xəlifəlik hökumət və cümhuriyyətin mahiyyəti daxilində olduğu üçün xilafət məqamı qaldırılmışdır*”². Bu qərar cəmiyyət üçün dünyəvilikə keçiddə əsas mərhələ olur [4]. Xəlifəlik – müsəlmanların dövlət idarəetmə institutu, xəlifə isə həmin dövlətin rəhbəri hesab edilirdi. Osmanlıda dini və dünyəvi hakimiyyət sultana məxsus idi. Düşünürük ki, 1922-ci ildə səltənətin ləğv

² Əsli: *Halife halledilmiştir. Hilafet Hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilafet makamı mülgadır.*

edilməsi və dünyəvi hakimiyyətin TBMM-ə keçməsi, lakin xəlifəliyin saxlanması ilə yenə ikihakimiyyətlik yaranır. Yəni İstanbul və Ankara hökumətinin ikihakimiyyətlik dövrü indi də bir başqa formada davam edirdi. Xəlifəliyin aradan qaldırılması ilə bu ikihakimiyyətliliyə də son qoyulmuşdur [7, 98-102].

Dünyəvilik hərəkatı bir neçə istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

- 1) Dövlətin dünyəvi prinsiplər əsasında qurulması;
- 2) Konstitusiyanın qəbulu;
- 3) Hüquq sisteminin dünyəvi qanunlarla qurulması;
- 4) Təhsil və mədəni həyatın dünyəviləşməsi;
- 5) İqtisadiyyat və digər sahələrdə dünyəvi qanunların tətbiqi.

Bu dəyişikliklər laik dövlətin qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Zaman müasir dünyəvi hüquq sisteminə, təhsildə mədrəsə sistemindən dünyəvi təhsil sisteminə keçməyi zəruri edirdi. Həmçinin, dövrün məişət ehtiyacları da dünyəvi sistemə ehtiyac yaratmışdı. Buna uyğun olaraq, TBMM-də qəbul edilən dünyəviliyə (laikliyə) təsir edən inqilabi qanunlar siyasi və ictimai inqilablara səbəb olmuşdur: dini görünüşü əks etdirən əsas atributlar dəyişdirilir, geyim barədə qanun verilir, təkkə və türbələr bağlanılır, saat, təqvim və digər ölçülər beynəlxalq sistemə uyğunlaşdırılır [10, maddə 174]. Nəticədə cəmiyyətdə mövcud olan fikir müxtəlifliyi dini və dünyəvi qanunlar arasında qalan ikitərəfliyin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bunun aradan qaldırılması asan deyildi. Bu dəyişikliklər cəmiyyətdə əsaslı narazılıqlara, Seyx Səid üsyanına və Menemen hərəkatına səbəb olur [5, 603-604]. Lakin dövlət bu etirazların qarşısını alır, qanunların icrasını tələb edirdi.

Teokratik dövlətdən dünyəvi dövlətə keçid prosesinin yaratdıqları çətinliklərə baxmayaraq, Türkiyə təqribən 10 il müddətində dünyəvi dövlətə çevrilir. Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq Türkiyə Cümhuriyyətində teokratik dövlətdən dünyəvi dövlətə keçid qısa müddətdə həyata keçirilən islahatlar – türk inqilabı nəticəsində baş verir [5, 595-604; 12, 504-526]. Buna görə də, Türkiyə Cümhuriyyətinin hüquqi və ictimai qanunları dini qanunlara tabe olan bir cəmiyyətdən dünyəvi və müasir bir respublikaya çevrilməsi dünyada böyük maraq yaradır və dünya tarixinin inqilabi hadisələrdən biri hesab edilir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin əhalisinin dini mənsubiyyəti. İstənilən cəmiyyətdə hər hansı bir inanc sistemi digərlərindən daha güclü olur. Türkiyə Cümhuriyyətində soy və ya etnik mənsubiyyətinə, həmçinin əsas say üstünlüyünə görə İslam dininə inananlar daha çoxdur. Buna baxmayaraq, konstitusiyaya əsasən bütün vətəndaşlar üçün dövlət və din münasibətləri eyni qaydalarla tənzimlənir. Əhalinin dini tərkibi müxtəlifdir: əsas dini inanclar İslam, yəhudilik, xristianlıqdır. Hər bir dinin də tarixən mövcud olmuş müxtəlif təriqətlərinin davamçıları vardır. Dövlətin ərazisində tarixən mövcud olmuş dini vəziyyət Türkiyənin müasir dini mənzərəsinin mozaik olaraq formalaşmasına mühüm təsir etmişdir [1, 27-38; 5, 596].

XVI əsrdə Osmanlı dövlətində xristianlar saylarının çox olmasına görə üstünlük təşkil edirdi. Sultan Səlim dövründə müsəlmanlar yaşayan ərazilərin

Osmanlıya birləşdirilməsi nəticəsində əhalinin ümumi sayında müsəlmanların çəkisi artır. Bu dövrdə xəlifəlik institutu da Osmanlı xanədanına keçir. Dövrünə görə Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq, Osmanlı müxtəlif dinlər, hətta müxtəlif məzhəblərin birgə fırvan yaşadığı cəmiyyət qurmuşdu. Bu səbəbdən Osmanlının süqutundan sonra bir çox etnik qrup yeni qurulan Türkiyə Cümhuriyyətinin ərazisində yaşamağı seçir. Türkiyədəki katoliklik və İstanbul patriarxatı dövlətin ərazisində əvvəllər mövcud olmuş sivilizasiyalara tarixi varisliyini göstərir.

Əhali siyahıyaalma materialları və statistik məlumatlar hər bir dinin mənsublarının sayını tam aydınlaşdırmağa imkan vermir. Müəyyən qədər əhalinin milli tərkibinə görə dini tərkibini də öyrənmək olur, lakin 1965-ci ildən başlayaraq əhali siyahıyaalmalarında etnik mənsubiyyət qeydə alınmır. Bu səbəbdən də etnik tərkib barədə rəsmi məlumat tapmaq olmur. Siyahıyaalmalarda etnik tərkibin göstərilməmə səbəbi Konstitusiyaya görə dövlətin vətəndaşı olan hər kəsin hüquqi və siyasi mənada türk hesab edilməsidir [10, maddə 66]. Yəni Konstitusiyada Türkiyə Cümhuriyyətinin müxtəlif soy, dil, din, inanca sahib bütün əhalisi türk hesab edilir. Faktiki soy, dil, tarix və mədəni birlik olaraq türklər əhalinin 80-85%-ni təşkil edir [11].

Konstitusiyalarda dövlət və din məsələləri. Cəmiyyətdə dövlət və din münasibətləri qanunvericilik sənədləri ilə tənzimlənir. Bu sənədlər arasında ilk sırada konstitusiyaya durur. 1921-ci il Konstitusiyası cəmiyyətdə münasibətlərin tənzimlənməsi üçün ilk rəsmi sənəd olmaqla bərabər, həm də ilahi iradəni dünyəvi ədalət qanunlarının əvəzlədiyi bir dəyişikliyi ortaya qoyur, həmçinin 1876-cı il Konstitusiyası ilə paralel qüvvədə olmuşdur. Türkiyə Cümhuriyyətinin 1924-cü il aprelin 20-də qəbul edilən ilk Konstitusiyasının qüvvəyə minməsi ilə 1876-cı il Konstitusiyası qüvvədən düşür. Yeni konstitusiyaya uyğun qanunlar sistemi hazırlanmağa başlayır. Ümumilikdə, Türkiyədə Konstitusiyaya 1924, 1961 və 1982-ci illərdə əsaslı dəyişmiş, sonrakı illərdə müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Türkiyə cəmiyyətində din və dünyəvlik, vətəndaşların din, vicdan və fikir azadlığı barədə məsələlər cəmiyyət üçün hər zaman həssas mövzular olub və onların tənzimlənməsinə diqqətlə yanaşılıb. Bu məsələlərin konstitusiyalarda əks olunmasına nəzər salaq.

İlk olaraq xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Konstitusiyada dəyişdirilməsi və dəyişdirilməsinin müzakirəyə çıxarılması qadağan olan maddələr vardır:

- Dövlətin forması (maddə 1);
- Cümhuriyyətin xüsusiyyətləri (Türkiyə Cümhuriyyəti ictimai sabitlik, milli həmrəylik və ədalət, insan haqlarına hörmət edən, Atatürk millətçiliyinə sadıq, əvvəldə elan edilən demokratik, dünyəvi və sosial hüquq dövlətinin təməl prinsiplərinə əsaslanır.) (maddə 2);
- Dövlətin bütünlüyü, rəsmi dili, bayrağı, milli marşı, paytaxtı (maddə 3) [10].

Bundan əlavə Konstitusiyaya laik sistemə keçidin əsası olan “İnqilabi qanunların qorunması” barədə (Tevhid-i Tedrisat Qanunu; təkkə və türbələrin ləğvi, rəsmi evlilik; beynəlxalq ölçü və rəqəmlərin qəbulu; Türk hərflərinin qəbulu; ləqəb və titulların ləğvi və geyim barədə qanunlar) maddə daxil edilmişdir [10, maddə 174].

Yuxarıda görüldüyü kimi, 1982-ci il Konstitusiyasının 2-ci maddəsinə əsasən Türkiyə dünyəni dövlətdir. *Dövlət və din münasibətləri* barədə məsələ ilk dəfə 1924-cü il Konstitusiyasının 2-ci maddəsində əks olunmuş, “Türk dövlətinin dini İslamdır” yazılmışdır. 1928-ci il 10 aprel tarixli 1222 sayılı qanunla rejimə uyğun dəyişikliklər edilir, bu maddə Konstitusiyadan çıxarılır. Konstitusiyanın 16-cı maddəsinə əsasən millət vəkilləri, 38-cı maddəyə görə cümhur başkanı (prezident) and içirdilər. Yeni dəyişikliklə andıçmə zamanı “vallahı” demək ləğv edilirdi. Beləliklə, bu qanunla dövlət dini, dini andıçmə, qanunverici orqanının şəriət ilə əlaqəsi aradan qaldırılır [3, 608; 9, 44, 62]. 1937-ci il fevralın 5-də 3115 sayılı qanunla 2-ci maddə yenidən yazılır, onlardan biri kimi dünyəvilik ilə əlaqədar maddə də daxil edilir [9, 4]. Beləliklə, bu dəyişikliklər ilə dünyəvilik prinsipləri Konstitusiyada yer alır və həmin tarixdən Konstitusiyanın müvafiq maddələrinə əsasən Türkiyə dünyəvi dövlətdir.

Din və vicdan azadlığı, həmçinin hər kəsin din, məzhəb və digər bu kimi səbəblərlə ayrı seçkilik edilmədən qanun qarşısında bərabər olması məsələləri Konstitusiyada xüsusi maddələrdə əks olunmuşdur (1924-cü il Konstitusiyası, maddə 69, 1961-ci il Konstitusiyası, maddə 12; 1982-ci il Konstitusiyası, maddə 10) [9, 6]. 1924-cü il Konstitusiyasında hər bir zümrə, qrup, ailə və fərdin qanun qarşısında bərabərliyi elan edilmiş, növbəti dəyişikliklərdə mövzu daha da dəqiqləşdirilmiş və genişləndirilmiş, dövlət orqanlarının da qanun qarşısında bərabərliyi, dövlətin bütün bu bərabərliyi qoruması cavabdehliyi əlavə edilmişdir [10, maddə 10].

Vicdan və fikir sərbəstliyinə təminat, dini ayinlərin keçirilməsi prinsipləri ayrıca maddələrdə ifadə edilmişdir. 1924-cü il Konstitusiyasının 75-ci maddəsi inanç azadlığı barədədir. Bu maddəyə əsasən heç kimin fəlsəfi inanç, din və məzhəbindən ötrü qınanmayacağı, hər kəsin təhlükəsizliyə, adət ənənələrə və qanunlara zidd olmayan hər hansı dini mərasimi keçirməkdə sərbəst olduğu haqda qərar verilmişdir. Bu məsələ də yeni konstitusiyalar qəbul edilərkən dəqiqləşdirilmiş və genişləndirilmişdir. 1961-ci il Konstitusiyasının *Vicdan və din azadlığı* barədə 19-cu, 1982-ci il Konstitusiyasının *Din və vicdan azadlığı* barədə 24-cü maddəsində heç kimin ibadətə və dini ayinlərə məcburi cəlb edilməməsi, dini inancın açıqlanmağa məcbur edilməməsi, dini hissərin istismarı, heç kimin dövlətin siyasi, sosial, iqtisadi və ya hüququ prinsiplərini dini qaydalarla əsaslandırması, əsas haqq və azadlıqların mənfi məqsədlə istifadə edilməməsi vurğulanmışdı [9, 14-15; 10].

Ümumilikdə, bütün qanunvericilik bazasının dəyişməsi prosesi daha çox ictimai-mədəni, daha sonra isə iqtisadi-texnoloji məsələləri əhatə edirdi.

Əlavə edək ki, dünyəvi həyata keçid prosesində dövlət və din məsələlərində cəmiyyətdə ən böyük hadisələrdən biri 1934-cü il dekabrın 5-də qadınlara millət vəkili seçmək və seçilmək hüququnun verilməsi olur.

Azadə Bağırova “Türkiyə Cümhuriyyətində dövlət-din münasibətləri: dünyəvilik və demokratiya” adlı tədqiqatında yazır ki, “... yeni türk dövləti qurulduğu illərdən etibarən, dini əsas tutaraq vicdan azadlığına əngəl törədənlərlə döyüşməyin lazım olduğuna inanmışdır. Bu məqsədlə 1923-cü il aprelin

15-də çıxarılan qanuna “Dini alət edərək dövlət təhlükəsizliyini pozanlar vətən xainidir” şəklində maddə əlavə edilmişdir” [1, 30].

Təhsildə və elmdə dini təsirin aradan qaldırılması. Türkiyə cəmiyyətində ən çox müzakirə edilən mövzulardan biri də 20-30-cu il islahatları zamanı təhsilin dinin nəzarətindən çıxarılması, dini təhsilin necə tənzimlənməsi məsələsidir. Çünki 50-ci illərdə bu sahədə ciddi problemlərin olduğu üzə çıxır. Gəlin, prosesin əsas prinsip və prosedurlarına nəzər salaq.

Osmanlı imperiyasında Tənzimat və Məşrutyyəət dövrü islahatları ilə köhnə üsullu təhsillə yanaşı yeni tipli məktəblər də yaradılmışdır və cümhuriyyət qurularkən dövlətdə iki tip məktəblər var idi: dini təhsil və dünyəvi təhsil verən məktəblər. Bu məktəblər ayrı-ayrı qurumlara tabe idilər.

Təhsil və mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən inqilablar əsasən yeni dövlətin təməl prinsiplərini həyata keçirən vətəndaş yetişdirməyi nəzərdə tuturdu. Bu vərdişlər isə uşaq yaşlarından formalaşdırılmalı idi. Beləliklə, əsas dəyişikliklər məktəblərdən başlamalı idi. Bu məqsədlə, təhsil sistemi dünyəvilik prinsipi ilə yenidən qurulmalı, Avropa təhsil sisteminə uyğunlaşdırılmalı idi.

TBMM-nin 1924-cü il 3 mart tarixli iclasında daha bir inqilabi qanun – Tevhid-i Tedrisat (tədrisin birləşdirilməsi) Qanunu qəbul edilir. Bu qanunla Türkiyə daxilindəki bütün elm və tədris qurumları Milli Təhsil Nazirliyinə tabe edilmişdir. Təhsilin bütünlükdə dövlət nəzarətinə alınması üçün Osmanlı təhsil sistemindən qalan dini və dünyəvi məktəblərin birləşdirilməsinə və təhsilin bütünlükdə dövlət nəzarətinə alınmasına qərar verilir. Qanunun əsas məqsədi xalqın maariflənməsində dünyəvi təhsili əsas götürmək, eyni zamanda dini təhsil sahəsində əsrlərlə mövcud olan geriliyi aradan qaldırmaq idi [5, 600-604]. Dünyəvi təhsil alan vətəndaş dini təhsil almaqla daha yüksək mütəxəssis kimi yetişə bilərdi. Məktəblərin idarə edilməsini həyata keçirən Şəriyyə və Evkaf vəkaləti ləğv edilir. Mədrəsələr bağlanır. Qərarın qəbulu zamanı səsvermədə heç kim etiraz etmir: ayrı-ayrı qurumların tabeliyində olan məktəblərin eyni qurumda birləşdiriləcəyini düşünürdülər. Bu səbəbdən də TBMM-də qanunun qəbulunda hamı lehinə səs verir. Lakin tətbiqinə başlananda mübahisələr yaranır. Mədrəsə tərəfdarları elə düşünürdülər ki, mədrəsələr birləşəcək. Qarşı tərəf isə mədrəsələrin dünyəvi məktəblərin içində əvəzlənəcəyini düşünürdülər.

İslahatlar arasında ən vaciblərindən biri də əlifba islahatı idi. 1924-cü ildə TBMM-də əlifba islahatı müzakirə edilərkən dini görüşlər maneə olmuşdur. Qurani Kərimin ərəb dilində olması, ərəb dilinin müqəddəsləşdirilməsi qərarın qəbuluna maneə yaradırdı.

Bu dəyişiklikləri cümhuriyyət və inqilab əleyhinə hesab edənlər, xüsusilə din xadimləri müxalifətə keçirlər. Lakin XIX əsrin əvvəllərindən başlayan müasirlik islahatlarını tamamlamaq istəyən ziyalılar bütün çətin vəziyyətlərdən çıxış yolu tapır və islahatları tamamlamağı bacarırlar.

Beyza Bilgin “Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Din Egitimi” adlı məqaləsində göstərir ki, Qanunla mədrəsələrin əvəzinə ali təhsil verən qurum olaraq İlahiyyət fakültələri açılacaqdı, din alimləri burada hazırlanacaqdı. Mədrəsələrin orta

siniflərinin əvəzinə İmam Hatib məktəbləri açılacaqdı, din xadimləri burada hazırlanacaqdı. Məktəblərdə din dərsləri yeni proqramla keçiriləcəkdə. Lakin 10 il ərzində həyata keçirilə bilmədi. İlahiyyat fakültələri, İmam Hatib məktəbləri saxlanılmadı. Din xadimləri müxalifətə yaxınlaşdılar [2, 527-535].

1928-ci ildən dini təhsilin tətbiqində təxirə salınmalar başlanılır. Din dərsləri məktəblərdən çıxarıldı, dini tədris təxirə salındı. Ancaq məscidlərdə, məhəllələrdə Qurani-Kərim kursları qaldı. Bu vəziyyət 1948-ci ilə qədər – çoxpartiyalı sistemə keçidinə qədər davam edir. 50-ci illərdən başlayaraq iqtidar-müxalifət mübarizələrində bu məsələ istifadə edildi. Belə ki, yeni yaranan partiyalar səs qazanmaq üçün bütün dövləti gəzib xalqın istəklərini və real vəziyyəti öyrənə, əvvəlki dövrdə həyata keçirilməyən və ya nəticəsiz qalan islahatları tapıb onlardan səs qazana bildilər. Gələn əsas tələblər belə idi: gənclərimiz dindən-imandan xəbərsiz yetişdirilir; öləndə Yasin oxuyanı yoxdur; məktəblərdə din dərsi verilsin; ölümləri dəfn edəcək imam və hətəblər yoxdur v.d. Uzun müddət bəzi ucqar yerlərdə qeyri-rəsmi mədrəsələr qalmış, bəzi yerlərdə bir neçə dini kitabı oxumaqla molla kimi fəaliyyət göstərən potensilləri zəif olanlara rast gəlinib. Belə şərait mövhumatın yaranmasına səbəb olurdu. Bu səbəbdən də, Demokrat Partiyası hakimiyyətə gəldikdən sonra 1948-ci ildən başlayaraq qanun tam olaraq mahiyyəti ilə tətbiq edilməyə başlayır. Çoxpartiyalı sistemə keçdikdən sonra orta və ali təhsildə din təhsilinə üstünlük verilir, Qurani-Kərim kursları yaradılır. İlahiyyat fakültəsindən əlavə yüksək İslam institutları açılır; İmam Hatib məktəbləri litseylərlə bərabərləşdirilir və sayları çoxaldılır; dini təhsil verən qurumlar universitetlərə tabe edilir və fakültələrə çevrilir [3, 609]. 1980-ci ildən sonra bunlar məcburi dərslər sırasına keçir.

1961-ci il Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən din tədrisi sərbəst elan edilmişdi. Lakin 1982-ci il Konstitusiyasının 24-cü maddəsinə əsasən din mədəniyyəti, əxaq dərsləri ilk və orta təhsil müəssisələrində dövlətin nəzarətində məcburi, bunlardan başqa dini təhsil isə şəxsi istəyə uyğun elan edilmişdir [9, 14].

Yekun. Əslində, seçkili və dünyəvi dövlət idarəçiliyi türk cəmiyyəti üçün bir həyat tərzi olmuşdur. Tarixən mövcud olmuş türk dövlətlərinə, onlarda dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsinə nəzər saldıqda yeni bir sistem olmadığını görürük. Türk cəmiyyətlərində hər zaman yasa və törə hakim olmuş, dövlət və din işləri bir-birindən ayrı tutulmuşdur. İslam xilafətində isə dövlətə və dinə rəhbərlik bir nəfərin hakimiyyətinə aid idi. Sultan Toğrulun Bağdadı tutması və Xilafətin Səlcuqlara birləşdirilməsi ilə türk adətlərinə uyğun olaraq, yenidən dövlət və din münasibətləri ayrılır: sultan və xəlifə ayrı-ayrı şəxslər olur. Monqolların hücumları nəticəsində xəlifənin nəslə Misirə pənah aparır, Dövlət ət-Türki (Məmlüklər) dövlətində də sultan hökuməti ilə paralel xəlifəlik mövcud olur.

Tarix sübut edir ki, İslam dinin hakim olduğu dövlətlərdə dünyəvi dinlərə münasibətdə tolerantlıq mövcud olub və həmin dövlətlər belə şəraitə görə dövrün digər dövlətlərindən fərqlənirdi [3, 590-605; 5, 595-604]. Türkiyənin laik dövlət kimi formalaşmasında məhz Osmanlı dövründə mövcud olan tarixi tolerantlıq xüsusiyyətlərinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Əslində, Türkiyə Cümhuriyyətinin quruculuğu illərində müəyyən mənada Tənzimat və Məşrutiyət dövrü islahatları və hüquq sisteminin dəyişdirilməsi prosesi davam etdirilir. Bu səbəbdən də, Cümhuriyyəti əvvəlki iki dövrün məntiqi davamı və II Mahmuddan başlayan müasirləşmə proseslərinin tamamlanması kimi qəbul edirik. Həmin dövrdə islahatların qarşısında duran mühafizəkar qüvvələr və ordunun təsiri cümhuriyyət dövründə fərqli idi. Din dövlət işlərindən ayrıldıqdan sonra Türkiyə tarixində baş verən əsas hadisələr təsdiq edir ki, ordu dövlətin dünyəviliyini və demokratikliyini qoruyan əsas güc olmuş, 1960, 1971, 1980-ci illərdə hakimiyyətə müdaxilə etmişdir. Bu müdaxilələrdən ikisində həyata keçirilmiş hərbi çevriliş nəticəsində konstitusiyalar əsaslı dəyişdirilmiş və dünyəviliyin qorunması məsələsində ısrarlı olmuşlar.

Tədqiqat nəticəsində o qərara gəlmək olur ki, XIX əsrdə Osmanlıda dinin cəmiyyət həyatına qərarverici təsirin azaldılması ilə başlayan proses dövlət idarəçiliyinin dəyişməsi ilə din dövlət işlərindən tamamilə ayrılır. Dövlət dini həyatın və fəaliyyətinin dövlət işlərinə təsirini aradan qaldıran qanunvericilik bazası formalaşdırır. Bu proses sərt qanunlar vasitəsilə deyil, dövrün və zamanın tələbi kimi icra edilir. Tədqiqatın nəticələri mövcud vəziyyəti digər dövlətlərlə müqayisə etməyə imkan yaradır. Tədqiqatın ən mühüm nəticələrdən biri odur ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin yenidən teokratik həyata qayıtması mümkün görünmür.

Region və dövlətin tarixən keçdiyi yol bu mövzunu daim aktual saxlayır və baş verən proseslər tədqiqatlar üçün hər zaman mövzu zənginliyi yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirova A. Türkiyə Cümhuriyyətində dövlət-din münasibətləri: dünyəvilik və demokratiya. s. 28-37. // Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. Bakı, iyun, 2015, № 6 (35).
2. Beyza Bilgin. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Din Egitimi. s.527-535 // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt: XII. Sayı: 35. Temmuz 1996. <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Beyza-B%40b0LG%40b0N-Tevhid-i-Tedrisat-Kanunu-ve-Din-E%409fitimi.pdf>. Müraciət tarixi: 21.02.2018
3. Ethem Ruhi Fiğlalı. Din ve Devlet ilişkileri.s.581-611 // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt: XIII. Sayı: 38. Temmuz 1997. <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Ethem-Ruhi-FI%409eLALI-Din-ve-Devlet-%c4%b0li%c5%9fkileri.pdf>. Müraciət tarixi: 21.02.2018
4. Hilafetin ilgasına ve hanedani Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarilmasına dair TBMM-in 431 sayılı kanunu. Kabul tarihi:3.3.1924. // <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=431&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=3>. Müraciət tarixi: 05.02.2020
5. Hüsəmettin Unsal. Laiklik ve Atatürk`ün Laiklik Politikası. s.595-605 // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt: V. Sayı: 15. Temmuz 1989. <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/H%30bcsamettin-%c3%9cNSAL-L%30a2iklik-ve-Atat%30bcrk%e2%80%99%30bcn-L%30a2iklik-Politikas%40b1.pdf>. Müraciət tarixi: 05.03.2018
6. Qənbərov A. Dövlət-din münasibətləri: fərqli modellər və siyasətlər. s. 22-29 // Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. № 02 (49), Bakı, mart-aprel 2017
7. Quliyeva S.Z. Osmanlı imperiyası və xəlifəlik. s.98-102 // Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. 18-19.05.2017, Bakı, Bakı Universiteti, 2017. 250 s.

8. Osmanlı imparatorluğunun inkıraz bulip Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül ettiğine dair 307 sayılı karar // https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/karartbmmc001/karartbmmc00100308.pdf?fbclid=IwAR23kel3r5jLgtU1Cm8qU1Qzrs8TGNNqNAHMzlwS3uK6slDjAZwNagsKFLg. Müraciət tarixi: 05.03.2019
9. Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları. 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarının karşılaştırılması // https://pbs.bozok.edu.tr/indir.php?file_id=250; <https://avesis.yildiz.edu.tr/resume/downloadfile/micen?key=6572098a-4c9f-4007-aa5f-b30a884b9391>. Müraciət tarixi: 28.06.2020
10. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası // <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/1cSite/illeridairesi/Mevzuat/Kanunlar/Anayasa.pdf>. Müraciət tarixi: 10.07.2020
11. Türkiye'de yaşayan etnik gruplar // Konda Araştırma ve Danışmanlık, Rapor-Toplumsal yapı araştırması. Biz kimiz, 2006/ <https://konda.com.tr/tr/rapor/biz-kimiz-toplumsal-yapi-arastirmasi/> Müraciət tarixi: 25.03.18
12. Zeki Hafizoğulları. Laiklik ve Türk Hukuk Devrimi. s.504-526 // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt: IV. Sayı: 12. Temmuz 1988 <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Zeki-HAFIZO%c4%9eULLARI-L%c3%a2iklik-ve-T%c3%bcrk-Hukuk-Devrimi.pdf>. Müraciət tarixi: 05.02.18

ТУРЕЦКАЯ РЕСПУБЛИКА В XX ВЕКЕ: РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И РЕЛИГИЕЙ

С.З.КУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Отношения между государством и религией всегда были в центре внимания. В настоящее время эксперты, изучающие разные социальные слои общества, сначала пытаются выяснить ее идеологию и веру людей. В результате политики правящей Партии справедливости и развития Турецкая Республика стала крупным игроком в регионе. По этой причине многие особенности государства вовлечены в исследования, изучаются основы развития.

В статье рассматриваются вопросы становление светского государства в XX веке, регулирование государственно-религиозных отношений в конституциях, религиозного образования и освобождение образования от влияния самой религии. Для этого анализируются официальные государственные документы и исследования, проводимые в Турции. Результаты исследования позволяют нам сравнивать текущую ситуацию с другими странами.

Ключевые слова: Турция, государство и религия, светское государство, теократическое государство, конституция, религиозное образование

**THE REPUBLIC OF TURKEY IN THE 20TH CENTURY:
THE REGULATION OF STATE AND RELIGIOUS RELATIONS**

S.Z.GULIYEVA

SUMMARY

The relationship between state and religion has always been in the spotlight. Nowadays, experts, who study any society, firstly try to figure out people's beliefs. As a result of the policy of the ruling Justice and Development Party, the Republic of Turkey has become a major actor in the region. For this reason, many features of the state are involved in research; the foundations of development are being studied.

The article deals with the formation of a secular state in the 20th century, the regulation of state-religious relations in constitutions, the liberation of education from the influence of religion and religious education. In order to illustrate these issues, there have been analyzed official government documents and research materials, conducted in Turkey. The survey results allow us to compare the current circumstances with other countries.

Keywords: Turkey, state and religion, secular state, theocratic state, constitution, religious education